

השיר "אשת חיל" (משלי לא 10–31) – מבנה ומשמעות¹

מרים סקלרץ

השיר "אשת חיל", החותם את ספר משלי, נתחם באקרוסטיכון אלפביתי, המעניק לשיר מבנה ספרותי חיצוני מוגדר. מאמר זה ידון באפשרות קיומו של מבנה פנימי נוסף לשיר, מעבר לצורת האקרוסטיכון. מחקרים שנעשו לאחרונה בתחום זה התמקדו במבנה הצורני של השיר, ללא הידרשות לקשר שבין המבנה לבין משמעותו התוכנית. כאן יוצע מבנה חדש לשיר "אשת חיל"; מבנה זה יש בו כדי להורות על קשר מהותי בין מבנה השיר לבין תוכנו ועל זיקתם של אלו לצורת האקרוסטיכון התוחם את השיר.

א. היעדר מבנה פנימי ניכר בשיר "אשת חיל"

ק' יודר בחרה לתאר את מבנהו של השיר "אשת חיל" על ידי השוואתו לציור אימפרסיוניסטי, ואלו דבריה: "ממבט מקרוב תנועות המכחול הבודדות נראות מפוזרות ואקראיות, אך רק ממרחק של צעד או שניים נקודות והתזות של צבע מתמזגות ויוצרות דמות כוללת של אישה". תיאור זה מבטא את החיסרון, לדעתה של יודר, במבנה ניכר ומוגדר לשיר.

גם מ' פוקס קבע לאחרונה שלשיר "אשת חיל" אין מבנה כולל ומוגדר, אך עם זאת הוא מציין שלושה היבטים של אחדות ולכידות הניכרים בשיר: מהם שני היבטים טכניים-צורניים והיבט אחד תוכני. הראשון והבולט שבהם הוא האקרוסטיכון האלפביתי המצוי בראשי הטורים. ההיבט השני של לכידות הוא המסגרת הנוצרת מחזרתן של המילים "חיל" (פס' 10, 29) ו"בעלה" (פס' 11, 28) בפתיחת השיר ובסיומו. ת"פ מקריש הוסיף בהקשר זה גם את המילה "אשת-אשה" (פס' 10, 30). ההיבט השלישי מתבטא באופן ארגונו של השיר מבחינת הפרספקטיבה שלו: ממבט על האישה כמרכז הפעילות הדואגת לאחרים ועד להיבט אחר, הרואה בה מרכזו ומושא של שבח האחרים, או מתיאור ערכה והישיגיה ועד השבח שאלו מביאים לה.

ת' הוקינס סיכם את הניסיונות לאתר את המבנה של השיר "אשת חיל" כך: "הדבר הכמעט יחיד שכל הפרשנים מסכימים עליו הוא שהמבנה הבסיסי מורכב מעשרים ושניים חלקים – האקרוסטיכון האלפביתי. היו ניסיונות רבים לאתר מבנה פנימי נוסף, אך בדרך כלל הם לא זכו לתמיכה או להסכמה רחבה".

ב. מקומו של האקרוסטיכון ביצירה הספרותית

השאלה בדבר קיומו של מבנה משמעותי לשיר "אשת חיל" מעבר לצורת האקרוסטיכון נוגעת בדיון העקרוני אודות מקומו של האקרוסטיכון ביצירה הספרותית.

כבר בספרות חז"ל ניכרות שתי גישות באשר למטרת האקרוסטיכון: האחת רואה בו אמצעי מנימוני-טכני הבא להקל על הזיכרון, והאחרת רואה בו ביטוי ספרותי-אמנותי לשלמות. גישות אלו באות זו לצד זו בדיון בתופעת האקרוסטיכון שבמגילת איכה: "למה נאמרה מגילת קינות באל"ף ביי"ת, כדי שיהיו נגרסין בפי המקוננים. ד"א אני אמרתי לברכם מאל"ף ועד תי"ו... והם סרחו ולקו מאל"ף ועד תי"ו" (איכה רבה [בובר] א, א).

במדרשים הדנים בשיר "אשת חיל" בולטת הגישה השנייה, הרואה באקרוסטיכון ביטוי לשלמות: "אמר ר' אחא: כל הנושא אשה כשרה כאלו קיים כל התורה כולה מראש ועד סוף... ולפיכך נכתבה אשת חיל מאל"ף ועד תי"ו" (מדרש זוטא – רות [בובר] ד, יא); "אברהם שמר את התורה מאל"ף ועד תי"ו... לפיכך נאמר עליו המזמור הזה מאל"ף ועד תי"ו, ואף המזמור אשת חיל נאמר על שרה אשתו מאל"ף ועד תי"ו... [שניהם עשו את התורה מאל"ף ועד תי"ו]" (מדרש תהלים [בובר] קיב, א); "א"ר יצחק בר נחמיה: כשם שנתן הקב"ה תורה לישראל בעשרים ושנים אותיות, כך הוא משבח הנשים הכשרות בעשרים ושנים אותיות" (ילקוט שמעוני, חלק ב, רמז תתקסד).

שתי מגמות נוספות לאקרוסטיכון בשיר "אשת חיל" הוצעו בספרות המחקר. האחת היא שהאקרוסטיכון מגדיר את השיר כיחידה ספרותית עצמאית המשמשת כחתימה וכסיכום לספר. תופעה זו באה לידי ביטוי בשיר "אשת חיל" החותם את ספר משלי וכן באקרוסטיכון החותם את

¹ מבוסס על: מ' סקלרץ, "אשת חיל" (משלי לא) – מבנה ומשמעות, בית מקרא נח, א (תשע"ג), 106–119.

ספר בן סירא. האחרת היא שהאקרוסטיכון מסייע בהתמודדות עם הבעיה האסתטית הכרוכה בזיאנר הספרותי המונוטוני של הקטלוג, שעליו נמנה גם השיר "אשת חיל". הקטלוג מתאפיין באקראיות סדרם של אבריו, ואילו האקרוסטיכון מטשטש זאת בהעניקו סדר מוגדר ומחייב לפרטים המרכיבים את היצירה.

בירור תפקידו הספרותי של האקרוסטיכון כולל גם את הדיון בשאלה אם האקרוסטיכון מגביל את יכולת ההבעה האמנותית של המשורר, וכן אם ניתן למצוא מעבר למבנה האקרוסטיכון ובהתאמה אליו צורה ותוכן בעלי משמעות.

בספרות המחקר של המאה העשרים הייתה נטייה להפחית מערכן האמנותי של יצירות בעלות אקרוסטיכון, בגלל התפיסה שלצורת האקרוסטיכון נועד אמנם תפקיד מנימוני, הבא להקל על הזיכרון, אך היא כבלה את נפשו של המשורר ופגמה ברצף הטבעי של דבריו. אך משלהי המאה העשרים החוקרים נוטים לראות באקרוסטיכון חלק ממבנה ספרותי משוכלל, וטוענים שלא רק שהאקרוסטיכון אינו מגביל את יכולת הביטוי של המשורר, אלא הוא מסייע לו כדי להביע את רעיונותיו. על מזמור קמ"ה, לדוגמה, כתבו שמערכת האלפבית מבטאת שלמות וכוללות, ועל ידי מניית שבחיו של ה' מאלף עד תי"ו, מראשיתם ועד סופם, המשורר מצליח לבטא את שבחו של ה' בשלמות.

אף לגבי האקרוסטיכון בשיר "אשת חיל" נחלקו הדעות. יש שטענו לחוסר רצף לוגי בשיר מחמת הסדר החיצוני הנתבע על ידי האקרוסטיכון. לעומתם, הוצגה הטענה שחוסר המבניות הוא עניין מכוון מאת המשורר; על ידי הבאת רשימה של פרטים נפרדים ובודדים המשורר מבקש לגרום להתרשמותו של הקורא מריבויים ומרבגוניותם. המשורר מבקש בצורה זו להותיר את הקורא עם תמונה של אישה המסוגלת לדברים רבים, שונים ומגוונים.

אמנם לא ניתן להתכחש לסדר הלא-טבעי והאקראי שבו פרטים מסוימים מובאים בשיר "אשת חיל", ואלו בוודאי עוצבו במידה ניכרת על ידי האקרוסטיכון. עם זאת נבקש להראות שהאקרוסטיכון מאפשר גם מבנה פנימי משמעותי לשיר. יתרה מכך – המבנה הפנימי יש בו כדי לתמוך במגמת השלמות שאותה מבטא האקרוסטיכון. למעשה אפוא גם אם האקרוסטיכון מגביל את מלאכתו של המשורר, הוא עדיין עשוי לשמש כלי יעיל ומשמעותי בידו על מנת לבטא את רעיונותיו.

ג. מבנה ומשמעות: מחזור חייה של האישה מצעירותה ועד לזקנתה

השיר "אשת חיל" פורס את מגוון עיסוקיה של אישה חרוצה, מוכשרת ומצלחה. בין שלל פעולותיה משולבים חמישה טורים שבהם מעשיה של האישה מופנים כלפי הדמויות הסובבות אותה, כשהיא מעניקה להן מרכושה או מתשומת ליבה:

1. "גמלתהו טוב ולא רע כל ימי חייה" (פס' 12) – הדמות הראשונה המוזכרת בשיר כמי שהאישה מעניקה לו הוא בן זוגה, כשכינוי המושא החבור במילה "גמלתהו" מוסב על "בעלה" הנזכר בשורה שלפני כן: "בטח בה לב בעלה". אין הכוונה כאן רק להעניקה כלכלית של האישה לבעלה, אלא למכלול יחסה כלפיו במסגרת חייהם המשותפים.

2. "ותתן טרף לביתה וחק לנערתי" (פס' 15) – כאן מתוארת נתינתה של האישה לכלל בני ביתה, הכוללים את בני המשפחה ואת השפחות. מרבית הפרשנים רואים בשתי צלעות התקבולת תיאור של העניקת מזון, כשהמילה "חק" נרדפת ל"טרף" במשמעות של מנה קצובה של מזון (ראו פירושי ראב"ע, רמ"ק, ר' ישעיה מטראני ומלבי"ם). אפשרות פרשנית אחרת היא שהצלע הראשונה בלבד עוסקת במתן מזון, והשנייה מתארת מתן קצבת עבודה לשפחות (ראו יהודה קיל, בסדרת דעת מקרא).

3. "כפה פרשה לעני וידיה שלחה לאביו" (פס' 20) – בפסוק זה מעניקה אשת החיל מזון או סיוע כלכלי אחר לנזקק. ראב"ע ורמ"ק מפרשים: "כפה פרשה – לחם – לעני". ר' ישעיה מטירני מקביל פסוק זה לדברי ישעיה: "הלא פרוס לרעב לחמך" (יש' נח 7), ויהודה קיל מציין את מקורו בחוק שבספר דברים טו 7–8: "כי יהיה בך אביו... לא תאמץ את-לבבך ולא תקפץ את-ידך מאחיד האביון: כי-פתח תפתח את-ידך לו".

4. "וחגור נתנה לכנעני" (פס' 24) – מרבית הפרשנים הקלאסיים והחדשים מפרשים את המילה "כנעני" במשמעות של סוחר. פירוש זה נתמך בתקבולת: "סדין עשתה ותמכר / וחגור נתנה לכנעני", הנשנית גם בישיעה כג 8: "אשר סחריה שרים / כנעניה נכבדי-ארץ". על פי פירוש זה,

נתינתה של האישה מרכושה לכנעני נעשית במסגרת קשרים כלכליים של מסחר. התרגום הארמי, לעומת זאת, מותיר את ה"כנעני" במשמעות של בן האומה הכנענית, ובהתאם לכך הוא מתרגם את שלוש המובאות של נתינה בשיר (פס' 15, 24, 27) בצורה אחידה במשמעות הרגילה של נתינה – הענקתה. לפי פירוש זה הנתינה לכנעני היא בבחינת מתן חסד לזר.

5. "צופיה הליכות ביתה" (פס' 27) – אשת החיל "נותנת לב על צרכי בני ביתה אך ינהגו באמת ובצניעות" (רש"י); או "משגיחה על דרכי הנוהל וההתנהגות בביתה" (ני שצ'ופק). בשונה מן הפסוקים הקודמים, כאן לראשונה מתוארת הענקתה של האישה כלפי הסובבים אותה שלא במישור הגשמי אלא בתחום המנטאלי. בהמשך דברינו נעמוד על הסיבה לכך.

לאחר פסוק זה מגמת הנתינה בשיר מתהפכת. מושאי נתינתה של האישה, בעלה ובניה, מהללים אותה (ראו פירוש רמ"ק) וחותמים בקריאה לסובבים לתת לה: "קמו בניה ויאשרו בעלה ויהללה (פס' 28)... תנו לה מפרי ידיה ויהללוה בשערים מעשיה" (פס' 31).

יחסי הנתינה של האישה מוצגים בסדר סימטרי וכיאסטי לאורך השיר כמתואר בתרשים הבא:

1. גמלתהו טוב ולא רע כל ימי חייה (פס' 12)	אשת חיל... בעלה
2. ותקם בעוד לילה ותתן טרף לביתה וחק לנערתי (פס' 15)	אשת חיל... ביתה
3. כפה פרשה לעני וידיה שלחה לאביון (פס' 20)	אשת חיל... עני
4. סדין עשתה ותמכר וחגור נתנה לכנעני (פס' 24)	אשת חיל... כנעני
5. צופיה הליכות ביתה (פס' 27)	אשת חיל... ביתה
6. תנו לה מפרי ידיה (פס' 31)	אשת חיל... בעלה

במהלך המחצית הראשונה של השיר, המונה אחד עשר פסוקים (פס' 10–20), מעגל הנתינה של האישה הולך ומתרחב: הוא מתחיל בנתינה מצומצמת לבעלה (פס' 12), מתפשט לכל בני ביתה (פס' 15), ומגיע לשיאו בנתינה לעני, שאינו נמנה בין בני ביתה של האישה, אלא מצוי מחוץ למסגרת המשפחתית (פס' 20).

במחצית השנייה של השיר, המונה אף היא אחד עשר פסוקים (פס' 21–31), מעגל הנתינה הולך ומצטמצם: הנתינה מתחילה ב"כנעני" המצוי מחוץ לבית האישה (פס' 24). יושם לב לדמיון הצלילי והחזותי של שתי המילים "עני" ו"כנעני", הבא לשמר את המבנה הסימטרי של השיר, אף שמדובר בשני מושאים שונים. לאחר מכן מעגל הנתינה מצטמצם לביתה של האישה (פס' 27), הכולל כנראה את בני ביתה ואת העובדים בו, ולקראת סוף השיר נזכר שוב "בעלה" של האישה יחד עם הבנים (פס' 28). כאן כאמור האישה אינה נותנת כלל, אלא מושאי נתינתה קוראים: "תנו לה" (פס' 31).

הציר הסימטרי של השיר נתחם על ידי שתי תקבולות כיאסטיות, אחת חותמת את המחצית הראשונה של השיר (פס' 19–20) והאחרת פותחת את המחצית השנייה (פס' 21–22):

ששת הטורים הנושאים בחובם את מוטיב הנתינה, משובצים בשיר במרחקים של שלוש עד חמש שורות זה מזה, ומחלקים כל מחצית לשלושה בתים ואת השיר כולו לשישה בתים באורך של שלושה עד חמישה טורים כל אחד. מוטיב הנתינה חותם את כלל בתי השיר והשורש "נתן" חותם את שלושת הבתים הזוגיים:

בית א (פס' 10–12):	אשת חיל מי ימצא	ורחק מפנינים מכרה
	בטח בה לב בעלה	ושלל לא יחסר
	גמלתהו טוב ולא רע	כל ימי חייה
בית ב (פס' 13–15):	דרשה צמר ופשתים	ותעש בחפץ כפיה
	היתה כאניות סוחר	ממרחק תביא לחמה
	ותקם בעוד לילה ותתן	טרף לביתה וחק לנערתי

מפרי כפיה נטעה כרם ותאמץ זרועתיה לא יכבה בלילה נרה וכפיה תמכו פלך וידיה שלחה לאביון	זממה שדה ותקחהו חגרה בעוז מתניה טעמה כי טוב סחרה ידיה שלחה בכישור כפה פרשה לעני	בית ג (פס' 16–20):
כי כל ביתה לבש שנים שש וארגמן לבושה בשבתו עם זקני ארץ וחגור נתנה לכנעני	לא תירא לביתה משלג מרבדים עשתה לה נודע בשערים בעלה סדין עשתה ותמכר	בית ד (פס' 21–24):
ותשחק ליום אחרון ותורת חסד על-לשונה ולחם עצלות לא תאכל	עז והדר לבושה פיה פתחה בחכמה צופיה הליכות ביתה	בית ה (פס' 25–27):
בעלה ויהללה ואת עלית על-כלנה אשה יראת ה' היא תתהלל ויהללוה בשערים מעשיה	קמו בניה ויאשרוה רבות בנות עשו חיל שקר החן והבל היפי תנו לה מפרי ידיה	בית ו (פס' 28–31):

מוטיב הנתונה החותם את בתי השיר, מודגש גם על ידי צמד המילים המנחה "כף"–"יד", המופיעות יחדיו שבע פעמים במהלך השיר: "כפיה" (פס' 13), "מפרי כפיה" (פס' 16), "ידיה", "וכפיה" (פס' 19), "כפה", "וידיה" (פס' 20), "מפרי ידיה" (פס' 31). צמד זה הוא צמד נרדפים קבוע בשירה המקראית: "והצלתך מיד רעים / ופדתך מכף ערצים" (יר' טו 21); "פלטני מיד רשע / מכף מעול וחומץ" (תה' עא 4), "מכף כל-אויביו / ומיד שאולי" (שם יח 1), ובשיר שלנו הוא מופיע כצמד נרדפים פעמיים, במהלך פסוקים 19–20: "ידיה שלחה בכישור / וכפיה תמכו פלך; כפה פרשה לעני / וידיה שלחה לאביון".

המבנה של מעגל נתונה מוסיף והולך שלאחר מכן פוחת והולך, בא לידי ביטוי גם במספר הפעלים המיוחסים לאשת החיל בבתי השיר השונים. מעקב אחר הפעלים מורה על מספר הולך וגובר של פעלים עד אמצע השיר. בבית הראשון מופיע פועל אחד המיוחס לאישה: "גמלתהו"; בבית השני נזכרים שישה פעלים: "דרשה-ותעש-היתה-תביא-ותקם-ותתן"; בבית השלישי מצוי מספר שיא של אחד עשר פעלים: "זממה-ותקחהו-נטעה-חגרה-ותאמץ-טעמה-לא יכבה-שלחה-תמכו-פרשה-שלחה". מכאן ואילך מספר הפעלים הולך ומתמעט. בבית הרביעי מצויים ארבעה פעלים המיוחסים לאישה: "תירא-עשתה-ותמכר-נתנה"; בבית החמישי משובצים שלושה פעלים: "ותשחק-פתחה-צופיה". שלושת הפעלים בבית זה שונים מקודמיהם בכך שהם מתבצעים רק על ידי שני איברי הגוף: הפה והעין. זאת בניגוד לפעלים הקודמים המורים על פעילות אינטנסיבית של כל איבריה של האישה: "ותעש-תביא-ותקם-ותתן-ותקחהו-נטעה-חגרה-ותאמץ" וכו'. כך מצטיירת בבית שלפני האחרון, אישה היושבת במקומה ומסתפקת בפעולות של צפייה ודיבור. בבית השישי, האחרון, אפילו פעילות מועטה זו נעדרת. זהו הבית היחיד שבו אין האישה פועלת כלל אלא הסובבים אותה הם הפועלים כלפיה.

מבנה הדרגתי זה, הבא לידי ביטוי גם במעגל הנתונה של האישה (בעלה-ביתה-עני וכו') וגם במספר הפעלים ההולך וגובר עד אמצע השיר ואז הולך ודועך בצורה סימטרית, מרמז כי השיר בא לתאר את מחזור חייה של האישה מצעירותה ועד זקנתה. בתחילה האישה מתוארת כרעיה צעירה לבעלה (בית א'), בהמשך מתוארת הפיכתה לאם ולמנהלת משק בית (בית ב') ועד להיותה בנוסף אף פעילה בחברה החיצונית (בתים ג' ד'). לעת זקנתה מתוארת האישה שוב כמתכנסת בסביבתה הקרובה, ומתמקדת רק בהשגחה על ענייני ביתה (בית ה'). הבית האחרון רומז לעת הסתלקותה של האישה מן העולם. רמזים לסוף זה עולים כבר מביטויים המשובצים בבתי השיר המוקדמים יותר: "כל ימי חייה", "ותשחק ליום אחרון". מהלך זה של השיר כבר הוצע על ידי דוד ראזין (והמבנה הכיאסטי שהצענו מחזק את דבריו ותומך בהם):

התמונה של "אשת חיל" מתגלה לפנינו בתיאור מושלם מרגע נישואיה עד יום מותה... הפסוקים... מראים בעליל את פעילותה וזריזותה של אשה צעירה במלוא כוחותיה. פסוק 25 בהצבעה על "יום אחרון" מעביר לתיאור הנהגותיה של אשה באה בימים, תקופת חיים שאין האשה האצילה הזאת פעילה כמו מקודם בעבודתה היא אלא מטיפה תורת חסד ומדריכה בנועם דבריה, היא עוד משגיחה על הכל, וכך היא עוד מפרנסת את עצמה ומכלכלת ענייני ביתה (הפסוקים 26 ו-27). אחר כך קורה מה שהמשורר נמנע מלהביע

במפורש, הבנים והבעל מספידים אותה על יד קברה (פסוק 28). (תרגום לעברית: הרב יששכר יעקובסון, נתיב בינה, ב, עמ' 121)

השיר "אשת חיל" חותם את ספר משלי, ומהווה חתימה נאה לו בכך שהוא מכנס בתוכו את המעלות הטובות שספר משלי מטיף להן. ספר משלי מטיף לחריצות: "לך אל נמלה עצל ראה דרכיה וחכם" (ו 6), וגם אשת החיל מאופיינת בחריצות: "ולחם עצלות לא תאכל" (לא 27). ספר משלי משבח את החכמה: "קנה חכמה מה טוב מחרוץ וקנות בינה נבחר מכסף" (טז 16), וגם אשת החיל מצטיינת בכך ש"פיה פתחה בחכמה" (לא 26). ספר משלי מעודד נדיבות: "טוב עין הוא יברך כי נתן מלחמו לדל" (כב 9), וגם אשת החיל מתוארת כאישה ש"כפה פרשה לעני וידיה שלחה לאביו" (לא 20); ספר משלי מעלה על נס את יראת ה': "יראת ה' תוסיף ימים ושנות רשעים תקצרנה" (י 27), וגם אשת החיל מהוללת בה: "אשה יראת ה' היא תתהלל" (לא 30).

המבנה שהוצע, הפורש את מפעלה ומעלותיה של אשת החיל מצעירותה ועד זקנתה מהווה סיום נאה לספר הבא להדריך את האדם בדרך הישר מנעורו ועד זקנתו, בבחינת: "חנך לנער על פי דרכו – גם כי יזקין לא יסור ממנה" (כב 6).

מבנים קודמים שהוצעו לשיר "אשת חיל" ביקשו להציג מבנה סימטרי וכיאסטי הקיים בצורה עצמאית ובלתי תלויה באקרוסטיכון. אנו מבקשים לטעון טענה הפוכה, ולהציע מבנה שהוא תלוי, תואם ומחזק את מגמת האקרוסטיכון; כשם שהאקרוסטיכון הניכר בשיר פורט את שבחי האישה מאל"ף עד ת"ו ובכך מביע את שלמותה, כך מבנהו הכיאסטי של השיר פורס את מעלותיה של אשת החיל במהלך כל חייה ובכך מביע אף הוא את שלמותה – "מאל"ף עד ת"ו".